

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омельян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 6

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1895–1900)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2004

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ
Передмови — Я.ДАШКЕВИЧ, М.КАПРАЛЬ

Автори коментарів: М.Бандрівський, С.Білокінь, В.Брехуненко,
М.Капраль, Я.Книш, П.Кулаковський, О.Мельник,
Я.Мельник, Ю.Мицик, О.Моця, С.Панькова,
О.Русина, А.Тимошенко

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2004
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2004
- © Передмови Я.Дашкевич, М.Капраль, 2004
- © Коментарі, автори, 2004

РОЗДІЛ IV

ОГЛЯДИ,
РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

НОВОВИДАНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОГО ПИСЬМЕНСТВА РУСЬКОГО

(“Слово о погибели Рускыя земли”, “Послание митроп[олита]
Клима”, Слова — “в субботу сыропустную” і “в недѣлю всѣх
святых”, “Слово на перенесение мощей Бориса и Глѣба”, “Слово в
великую субботу” Кирила Туровського)

I

Сумне становище відомостей про давню освіту, давнє письменство наше добре відоме. Пам'ятники його переховались виключно майже в краях північних, спорадично і досить випадково. А вже в часі давнім, в яким XII—XIII в., іншими дорогами пішла культурно-громадська робота в Русі, іншими в її північних колоніях і анексах; отже, і в письменстві вироблявся інший стиль, інший смак, інші інтереси. З письменства південного тільки те могло мати популярність, розповсюдження, а тим самим можливість заховання, що впадало до смаку тієї нової громади; отже, найхарактеристичніші твори південні могли поневірятися й пропадати, не маючи спочуття, або заховуватись тільки якимсь випадком. Через такий спорадичний, випадковий характер наших джерел, докладних відомостей про стан освіти й письменства в давній Русі ми тепер не можемо мати. Наприклад, з готового матеріалу літературного можна було б виводити, що з середини XII в. літературна робота в Києві, та й взагалі на Русі, упадає, бо більшість творів, нам відомих, припадає на XI і початок XII в. Але чи було так дійсно — зовсім того не знаємо: деякі могли пропасти, до того ми багато маємо творів анонімних, яких не знаємо ані авторів, ані місць, ані навіть часу написання. Тим і можливі були так одмінні або й супротивні погляди на давній стан освіти й письменства, то дуже оптимістичні, то занадто песимістичні¹.

Становище дуже сумне, але не зовсім безнадійне. Публікації останніх часів показують виразно, що архіви й бібліотеки, свої й чужі, ще не використані, що при пильніших розслідах знайдеться ще багато важного з тих давніх часів, а детальні студії не одну літературну пам'ятку *vagabundam atque ignotam* [блукаючу і невідому; тут: невивчену і недосліджену] припасують до певного місця й часу, ба навіть автора.

¹ Див.: [Грушевский], Очерк истории Киевской земли, с. 146—149; порівняй і передмову д. Нікольського [О литературных трудах митрополита Климента Смолятича], с. 1.

Так і в останні два роки зайвилось кілька публікацій, що або подають цілком нові, доти незнані пам'ятки, або новими варіантами, студіями археографічними виясняють знане й раніше, але невідоме докладно. Про них я й хочу дати тут коротке справоздання, переважно з становища історичного, як пам'яток нашої давньої освіти й життя культурно-громадського.

II

Я почну з пам'ятки, виданої перед двома роками*, пам'ятки, яка невідомо, чи належить до властивого руського письменства, але в усякім разі цікава й для нас — се “Слово о погибели роускія земли о (читаютъ “по” і “от”) смерти великого князя Ярославъ”, видане в серії “Памятников древней письменности” (видавництво Петербурзького товариства “Любителей древней письменности”) Х. Лопарьовим¹. Редактор, що спорядив передмову і коментарій до цієї пам'ятки, уважає її фрагментом, вступом до поеми, “велепіпної поеми XIII в., що оплакувала погибель Русі, з прославленням наперед її краси й слави” (с. 9). Вона заховалася в збірнику XV в., де займає три сторінки (видані фототипічно при тексті), і за сим фрагментом, одною стрічкою, йде житіє князя] Олександра Невського². Редак-

¹ Памятники древней письменности, LXXXIV: Слово о погибели Руския земли, вновь найденный памятник литературы XIII вѣка, сообщение Хрисанфа Лопарева, 1892, с. 27.

² Фрагмент так невеликий, а видання Петербурзького товариства так мало розповсюджені, що вважаю корисним тут його цілком подати:

О свѣтло свѣтлаи и оукраено оукрашена земля рѣскаи! и многими красотами оудивлена еси: озера многими оудилена еси, рѣками и каадѣзми мѣстотѣньными, горами кроу҃ткими, холми высокими, доуеракоми чѣтymi, польми дивными, звѣрми разалычными, птицами кецисленными, города великими, селы дикными, винограды шенталными, дома црѣвными, и князми грозными, вопры чѣтными, вельможами многими! всего еси исполнена земля роускаи, о пракак'крнаи в'кра хр'тианскаи!

Ѡселѣ до оугорѣ и до лѣховѣ, до чаховѣ, Ѡ чахѣ до патвази, и Ѡ патвази до литвы, до немецѣ, Ѡ нѣмецѣ до корѣлы, Ѡ корѣлы до оустыюга, гдѣ тамо вѣхоу тоилицы погани и за дышочимѣ моремѣ, Ѡ моря до волгарѣ, Ѡ волгарѣ до боуртасѣ, Ѡ боуртасѣ до чермисѣ, Ѡ чермисѣ до морѣдвн, то все покороно было егѣомѣ кр'тианскомѣ изыкоу поганьскыи страны великомѣ кнѣзю всеволодѣ, оцю его юрюю кнѣзю кыевскомѣ, дѣдѣ его володѣмерѣ и мана[ма]хѣ, которымѣ то полокоци дѣти своим ношахѣ в колыбѣли, а литва из волота на свѣтѣ не выныкывахѣ, а оугры твердахѣ каменными города желѣзными короты, абы на ни* великыи володѣмерѣ тамо не вѣскхалѣ. а нѣмци ралѣвахоуся, далече боудоуче за синимѣ моремѣ; боуртаси, черемиси, каада и морѣдѣва бортьничахоу чакнѣза великѣ володѣмера, и жорѣ манѣнѣ црегѣрѣдѣскыи шпасѣ нмѣта, поне и великыи дары посылаша к нему, абы под нимѣ великыи кнѣзь володѣмерѣ црѣа города не вѣа.

Ѡ в ты днн волѣзнь кр'тианѣ Ѡ великѣ ярослака и до володѣмера, и до нынашнѣ ярослака, и до брата ѣ юрюи кнѣза володѣмерска.

тор уважає, що напис фрагмента належить разом до обох пам'яток — поеми й житія, з чого виходить, що в титулі згадується про смерть Ярослава, а в кінці фрагмента виступає він як “нинішній”, — і доводить, що поема та написана з поводу знаходу татарського, за життя кн[язя] Ярослава Всеволодовича, значить коло р. 1238. Знайдений фрагмент має своїм змістом справді величання Русі. Спочатку хвалить автор її красу й багатство, далі описує її просторонь і народи, підвладні за давніших часів (з Мономаха і до Всеволода*), страх, який наводила Русь на сусідів за часи Мономаха, і по сьому йде згадка за якусь “болѣзнь кристианом”, від Ярослава* й до “сучасного Ярослава” й брата його Юрія*. Д[обродій] Лопарьов відносить ту “болізню” до татарського знаходу, і се так має бути, хоч ціла та фраза досить неясна (може, урвана); слово “нинішній” не має тут такої ваги, яку надає редактор: “нинішнім” Ярослав названий для відміни від “великого Ярослава” (сина Св. Володимира), але важніше, що брат Ярослава Юрій зветься князем володимирським: ніби Ярослав, його заступник на столі, не був ще кн[язем] володимирським; з того можна вивести, що писано то не у Володимирі, а десь в волості Ярослава, до його вступлення на володимирський стіл. В той час Ярославу належали: Переяславська волость (в землі Суздальській), Київ і Новгород (в Новгороді, властиво, сидів його старший син Олександр); в сих трьох землях могло бути написано “Слово”, одначе автор його був, безперечно, з Суздальщини: для нього заступниками Мономаха були Юрій і Всеволод, кн[язі] суздальсько-володимирські, і його, очевидно, цікавлять північно-східні землі (в реєстрі народів підвладних). Самий стиль не подібний ні до київського, ані новгородського і наближається до північних переробок “Слова о полку Ігоревім” XIV в.; такий, напр., епітет, як “князі грізні”, зріс на ґрунті громадсько-політичних відносин північно-східних і на Русі не міг мати місця. Отже, “Слово” могло бути написане або в Переяславщині (північній), або якимсь книжником з Ярославового двору, з Переяславщини, в Новгороді або Києві (пригадаймо собі, що з часів Ярослава, з 1-ї четв[ерті] XIII в., маємо вже з Переяславщини пам'ятку місцевого письменства, літописний кодекс — т. зв. “Літописець Переяслава Суздальського”, вид[аний] Оболенським).

З погляду артистичного “Слово” не заслуговує великої хвали. Є то досить риторичне й холодне наслідування “Слова о полку Ігоревім”*, що нагадує більше, як кажу, “Задонщину”, аніж артистичний рельєфний лаконізм “Слова о п[олку] І[горевім]”. Для нас “Слово” XIII в. цікаве перш за все ото, власне, як найдавніше наслідування “Слова” XII в., що може

То иници д. Лопарьов нав'язує до Тойми (в басейні Двіни Північної) грамоти Святослава 1137 р. або до р. Ємці (теж в басейні Двіни); Вьда замість Водь (мешканців в краї на північ від Ільменя); жюр — замість кюр.

служити ще одним доказом автентичності цього останнього, а також доводом, що було воно відоме в ті часи й мало вплив на письменників (хоч, може, тільки в Русі, якщо “Слово” XIII в. було написане в Києві). Що автор його наслідував “Слову о п[олку] Іг[оревім]”, се доволі ясно дає себе знати. Цілий зміст того фрагмента пригадує похвали “Слова о п[олку] Іг[оревім]” князям і їх славі, реєстр народів підвладних нагадує народи, побиті Ростиславичами, а згадана фраза про “нинішнього Ярослава” є наслідування “нинішньому Ігорю” “Слова” XII в., з якого, здається, й саме ім’я “Слова” XIII в. узято. Окрім того, редактор наводить деякі паралелі, досить ясні, з епічних уступів літописі, аналогічних з “Словом о п[олку] Іг[оревім]”, — про похід на половців 1111 р. і згадку про Романа (під р. 1251: вираз “до угор, и до ляхов, до чახов” і т. ін. нагадує славу, що пішла “кь Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ”, а Володимир, яким “Половци дѣти своя ношаху (добра поправка: страшаху) в колыбѣли”, нагадує Романа “имже Половци дѣти страшаху”¹.

Цікаве ще “Слово” як причинок до історії Мономахової легенди. В своїм часі я доводив, що Мономах не був таким популярним князем в першій половині своєї діяльності й привабив громаду вже своїми половецькими походами з початку XII в.; я доводив, що се була взагалі найпевніша дорога до популярності в громаді — боротьба “з поганими”, і вона ото головним чином і дала Мономаху і київський стіл, і високо підняла його над княжою братією, передавши його образ далеким потомкам. Фрагменти епічні в літописі показують, як в протязі XII в. зростала ся легенда: оповідаючи про Мстислава Мономаховича пізнішими часами, автор пригадує “піт Володимира Мономаха Великого” в боротьбі з половцями, а в уступі про Романа Галицького* Мономах змальований вже чисто епічними фарбами² (цікаво з сим порівняти “Слово о п[олку] Іг[оревім]”, що для Мономаха дає тільки досить іронічну згадку про його боротьбу з Олегом — “по вся утра уши закладаше”³, сидючи в Чернігові — на загарбаному столі). “Слово о погібелі” показує⁴, що тоді вже Мономахову легенду почали плекати на ґрунті суздальським — ґрунт до того був здатний, бо Мономах був осадчим нової княжої столиці — Володимира і батьком династії місцевої. Книжки північні під впливом, мабуть, княжих сфер, обробили сю легенду в монархічним напрямку, і вона нарешті — в XVI в. здобула урядову санкцію, від князів московських і (нібито) патріархату царгородського, була

¹ Іпат., с. 196, 540.

² Іпат., с. 217–218, 480.

³ Слово [о полку Игореве. Поетичний пам’ятник руської письменності XII в.], VI, 6 в вид[анні] Огоновського.

⁴ Як не припустити, що автор позичив і тут легенду київську.

написана на царськiм мiстi в катедрi московськiй i перейшла в обряд коронацiйний. В сiй урядовiй редакцiї, що формувалась протягом цiлого XVI в., в остаточнiй її версiї, Володимир, з поводу, що греки перестали йому дань давати, воює Грецьку iмперiю, i iмператор Костянтин Мономах († 1053), щоб заспокоїти його, прислав iмператорськi регалії, звиваючи його царем; Мономах i був ними вiнчанний, як цар, а вмираючи, передав їх сину Георгію (батьковi династії московськiй)*, кажучи затаїти їх в своїм роді, доки Бог видвигне царя й самодержця в царствi великоросійськiм. Таким чином легенда Мономахова нарештi стала пiдвалиною царськiй властi московськiй. Анахроністичнi помилки в легендi показують, як то я доводив на iншому мiстi¹, що вона в основi своїй зложена була десь у всякiм разi не раніше XIII в. “Слово о погибели” є найдавнішою її редакцією: тут ще нема, власливо, тих регалій, тiльки iмператор царгородськiй Мануїл (1143—1180 — теж значить анахронiзм)² посилає “великi дари, аби Володимир у нього Царгорода не вiдбрав”. Вихiдною точкою для сеї легенди була вiйна Мономаха з iмп[ератором] Олексiєм Комніном за свого свояка, претендента грецького Льва Діогеновича, вiйна не дуже вдатна, бо Лев пробував здобути Болгарію, його вбито, Мономах хотiв заховати мiста дунайськi, але се

¹ [Грушевский], Очерк истории Киевской земли, с. 126, тут подано й важнiшу лiтературу легенди. Див. також: Дьяконов, Власть московских государей, с. 72—77 i особливо Регеля: [Rege], Analecta byzantino-russica (Petropoli, 1891) i Жданов, Повести о Вавилоне и “Сказание о князех Владимирских”, гл. III i далi (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1891, X i XI). У Регеля подано нове видання грамоти патріаршої 1561 р., що санкціонувала царськiй титул московськiй, i спецiальну розвiдку про сю справу (р. LI—XCVIII); палеографічнi студії привели автора до виводу, що грамота ся є фальсифікатом, бо споряджена не собором (як означено в ній i як хотiв Іван IV), а самим патріархом, i що в тій грамоті стояло, що регалії послали iмп[ератори] Василій i Костянтин Володимиру (себто Святому), а се вишкрябано i з помилками (очевидно — в Москві) натомисть написано Костянтина Мономаха — щоб привести до згоди з урядовою традицією (р. LI—LVIII). Д[обродій] Регель уважає ту вiдомість про царськiй титул Володимира Св. (як i перед ним доводили деякi) за фактичну i на доказ здається на клейноди на монетах Володимира, на згадку в т. зв. мемуари готського топарха* про якогось βασιλεῦσιν i на титул Анни — царицi в джерелах руських. За самою ж т. зв. Мономаховою шапкою признає характер схiдний, татарськiй, на основi доводів з археології й iсторії штуки. Д[обродій] Жданов застановляється над лiтературними вiдносинами обопiльними рiзних редакцій легенди i за найбільш давню признає “Сказание о князех Владимирских” з поч[атку] XVI в. Джерелом же їх уважає легенду народну з Володимирового циклу, що мала своєю основою похiд на Корсунь i потiм рiзним чином мiнялась i припасовувалась то до Володимира Св., то до Мономаха.

² Уваги, чому Мануїл мiг тут з'явитись, див. у д. Лопарьова, в передмові ([Слово о погибели Рускыя земли], с. 13—15), де він доводить популярність Мануїла в народних переказах.

не вдалось, і здобутків певних ніяких Русь з того не мала¹. Легенда XIII в. побільшує сю участь Мономаха в справах грецьких і разом з тим в його особі хоче змалювати тахітис політичної слави і власті держави Руської: вона вимінює народи, що в XIII в. стали загрожувати князівствам: Литву, що з початком XIII в. стала набігати раз по раз на Новгородські землі й Смоленщину, угрів, що претендували на Галичину, німців — Орден Лівонський, що став натискати на Полоцьку і Псковську землі², мордву, з якою йшла боротьба на східних границях, і всіх їх представляє під впливом, в страху від Мономаха; се все, певне, побільшено і цікаво з погляду історично-літературного більше. З старої легенди виступають половці, перелякані Мономахом, але цікаво, що нема сліду тієї версії, що знаходимо вперше у Герберштейна, а потім і в інших письменників XVI—XVII в. (але все чи не з того ж Герберштейна) — про похід Мономаха на Кафу, звідки — по тій версії — мали вийти регалії московські³.

Нарешті занотую, що в передмові д. Лопарьов подає витяг з того ж збірника, де заховалося “Слово” XIII в., з сказанія про Бориса і Гліба, про синів Володимира Св. з деякими варіантами (так між синами стоїть Болеслав, а в Тмутаракані замість Мстислава сидить Святослав — с. 5).

III

Більш історичного значіння має друга, вже цілком київська пам'ятка, якій так пощастило, що одночасно з двох рукописів двічі була видана і здо-була спеціальну студію — “Послание митроп[олита] Кліма”, або, як зветься воно в рукописах, — “Послание”, написане Климентом (вар.: Климом), митрополитом руским, Фомѣ пресвитеру (смоленському), истолковано Афонасием (Адамаемъ) мнихом”. Його видав д. Лопарьов з рукописі кінця XV в. Товариства любителів давнього письменства в “Памятниках”, вип. XC⁴ і д. Нікольський з рукописі Кирилівського монастиря, также з XV в., додавши спеціальну розправу і кілька інших пам'яток до тієї ж справи⁵, в третій рукописі знайшовся тільки початок “Послания”, подібний

¹ До сього факту припасовує легенду вже Татищев, а потім Соловйов, тільки даремно признавали за нього фактичне значіння. Інші, як Регель і Жданов ([Повести о Вавилоне], XI, 337) натомість признають поводом до того припасування похід Володимира Ярославича на Візантію, що мав бути помилкою перенесений на Мономаха.

² Д[обродій] Лопарьов думав, що автор тут розумів шведів.

³ Про сю версію ширше у Жданова, Ор. с[it.], гл. V (XI, 325).

⁴ Памятники древней письменности, CX, Послание митрополита Климента к смоленскому пресвитеру Фоме, неизданный памятник литературы XII века, сообщение Хрисанфа Лопарева, 1892, с. 35.

⁵ О литературных трудах митрополита Кліма Смолятича, писателя XII в., СПб, 1892, с. VII + 23 + фототип[ічна] таблиця.

до Кирилівського (у Лопарьова [Послание митрополита], с. 13). Списки походять з одного архетипу — дуже недокладного, як побачимо.

Митрополит Клим* є особа видатна і добре знана в нашій історіографії, бо з ним в'яжуться справа про автономічні змагання в нашій церкві; два тільки рази мали-сьмо в часи дотатарські митрополитів-русинів, ставлених в Києві, — Іларіона в XI в., Кліма в XII в. Про поставлення Іларіона літопись подає нам суху згадку, справа з Климом стоїть щасливіше, бо маємо кілька відомостей дрібніших про його поставлення й боротьбу, яку прийшлося йому підняти. Знаємо, що ініціатором поставлення був київський князь Ізяслав*, що його піддержали єпископи його земель і союзної Чернігівщини, але найшлися між іншими єпископами тому противні, що не uznавали Кліма за правовитого митрополита, і що брат Ізяслава — кн[язь] смоленський Ростислав*, мабуть, під впливом свого єпископа — грека Мануїла, противного Климу, виступав проти нього, аж доки не пізнав його ближче, перейшовши до Києва; що інші князі, ворожі Ізяславу, також були противні Климу, для того становище його було хистке; держався Ізяславом і разом з ним мусив з Києва уступатись¹. Для характеристики самої особи Кліма досі головним джерелом зоставалась звістка Київської літописі: “Постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича, выведъ изъ Заруба, бѣ бо черноризецъ скимникъ, и бысть книжникъ и философъ, такъ яко же в Руской земли не бяшетъ, — до чого пізніший звод додає: “И много писанія написавъ, предаде”². Ми мусили досі на слово вірити літописі щодо ученості і письменництва Кліма, бо думка, що два казання — “Слово о любви Климово” і “Слово в субботу сыропустную” належать Клименту³, зоставалося гіпотезою недоведеною. Тепер тільки маємо перший утвор, певний сього найосвіченшого чоловіка в тогочасній Русі.

“Послание” Кліма є відповідь, як значиться в ньому, священнику смоленському Хомі на його “писание”, де Хома поприкав Кліма славолюбством⁴. Клим виправдовується з тих закидів, каже, що йому не можна

¹ Про ту справу дивись: [Грушевский], Очерк ист[ории] Киев[ской] з[емли], с. 359—364, де подано й літературу, застановляються над нею й обидва видавці “Послания” — Лопарьов ([Послание митрополита Климента], с. 1 і далі) і Нікольський ([О литературных трудах митрополита Клим Смолятича], с. II і далі).

² Іпат., с. 241, Никон., I, с. 172 (вид[ання] 1862).

³ Срезневский, Древние памятники рус[ского] письма и языка, вид[ання] 1882 р., с. 62, порівн. поправку у Нікольського, ор. с[it.], с. 211—212.

⁴ Подаємо початок “Послания” як найбільш цікаву частину, з видання Нікольського, додаючи варіанти з вид[ання] Лопарьова, яке подає часто поправніші звороти:

Почѣ писаніє твоєж любве, иже аще и медлено (вар.: медлено) бы, почюдиѣса, и в чинъ въспомяновеніа приникъ сѣлш, дивнѣса бл҃горазвмію твоємѣ, козлюбленый ми ш гдѣ брате Хома:

дорікати, ніби він хвалиться своїми писаннями й удає з себе філософа; головний його аргумент — що його метод алегоричного об'яснювання Св[ятого] Письма не має в собі нічого злого, що він потрібний, і без нього багато дечого буде цілком незрозумілим, без змісту; що алегоричного розуміння вимагав від учеників своїх сам Христос, і того ж методу держалися св[яті] отці (“Послание”, стрічки 87, 238, 474, 499, 513 в вид[анні] Нікольського), що користає він з нього зовсім не для своєї слави, а без всякого особистого поводу, і що тут нема жадної філософії (стр[ічки] 23, 474). Але ся оборона не зведена до виразних точок, пересипана прикладами того екзегетичного методу і для того не дає виразної відповіді; виразніше висловлюється автор в сфері практичній, в справі своєї гідності митрополичої, кажучи, що власті не шукав і всяким способом відмагався, що ніколи не шукав багатства і має перед очима свій гроб готовий. Він, одначе, не замовчує своєї переваги в ученості проти Хоми і його учителя Григорія, на якого покликується Хома. Признаючи Григорія мужем святим, Клим, одначе, закидає їм обом, що не знаються в глибшій екзегезі, не вважає можливим

имать писаніє твоє наказаніє с любовію к нашамъ тѣсслакію. И такъ (вар.: тако) с радостію прочѣ прѣ многыми послѣху, и прѣ вѣземъ изаславѣ товою преславное (вар.: присланое) къ мнѣ писаніє, и винѣ ми исповѣдакшѣ, его^ж рѣ пишеши, ты^ж любивиче не тяжько мни мною восписаною ти хартнею. Рѣши ми: слакшиѣ, ниша, философъ сѣ творѣ. Я перкѣ сѣ сѣ шблнчаешн: вѣдѣ к тебѣ что писа^х, нѣ ни писа^х, ни писати има^х. Я рѣши ми: философѣю пишеши, а то велми крико пишешн. Я да штавля а^о почитаемаа писаніа а^о писа^х ѿ омира, и ѿ аристотла (вар.: аристотела), и ѿ платона, и^ю ко елннскы^х нырк^х славиѣ бѣша, аще и писа^х, но не к тебѣ но^ю кѣзю, и к томѣ^ж нескоро. Я еже сожалан^х (вар.: съжалалъ еси), шже тѣ есмѣ вѣннѣнѣ, а вѣѣ скѣдѣктѣ шко не искѣшаа ш твоего баѣооуміа, но шко просто писаѣ, да аще того не могаѣ еси развѣмѣти, то всеѣ приводиши на ма оучителѣи (вар.: оучителѣ) своего григора. Рѣши ко: оу григора вѣсѣдска^х есмѣ ш сѣсеніи дѣивнѣмѣ; а еда коли пореко^х, ли оукори^х григора, но еше исповѣдаю, шко не токмо праведенѣ, но и прѣбень, нѣ аще дерзо рѣши — сѣѣ естѣ, но обаче того аще не оучналъ тѣ, то не вѣдѣѣ, ѿкѣдѣ хошиши порѣчнѣшаѣ тебѣ дѣша рѣковидити: григорю ко и тебѣ того не вѣдати. Но чюдо рѣши мнѣ: слакшиѣ, да скажю ти сѣци^х славы хотѣци^х, иже прилагаю домѣ к домѣ, и села к селомѣ, изгон же и сѣбры, и вѣрти, и пожни, лѣда же и старинны, ш ни^х же шкааннны Канлѣ сѣлашъ свободѣѣ, нѣ за домы, и села, и борти, и пожни, сѣбрь же и изгон землѣ дѣ, лѣкти, идѣже грѣб^о копати, елѣ же грѣбѣ самовнѣци мнози; да аще грѣб^о свои вижю по всеѣ дѣи сѣмѣ краты, не вѣмѣ ѿкѣдѣ славитимисѣ, не ко ми рѣ мощно иного пѣти имѣти до церѣви, кромѣ грока.

то для душпастирів (стр[ічки] 30, 535) і покликується (в виразах досить неясних) на учених книжників київських¹.

Окрім характеристики особи Кліма, “Послание” подає ще кілька цікавих відомостей з тогочасного культурного життя. Так з нього довідуємось, що Клима писав до кн[язя] Ростислава “от Омира, и от Аристотеля и от Платона”, “иже въ елиньскихъ нырѣхъ славнѣ бѣша” і посланіє Хоми, яке було ніби відповіддю на те Климове, читав перед ширшою громадою і перед князем Ізяславом. Тут ми маємо важну відомість про літературні інтереси на тогочасних дворах княжих, факт знаний нам і з раніших часів — відомо, що до кн[язя] Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє посланіє Феодосій, про “віру варязьку”*, Іаков — про моральне поводження*, м[итрополит] Никифор — до Мономаха, Ярослава Муромського й інш[их]*. “Послание” Кліма показує, що тогочасне покоління княже не зоставалося з того погляду позаду старших поколінь, і література духовна, як попереду, знаходила собі опіку в вищих князівсько-дружинних верствах.

Слова Кліма, що він черпав з класичних авторів, “иже во елиньскихъ нырѣхъ² славни бѣша”, также характерні, хоч ми й не знаємо, чи знав він їх безпосередньо, чи з других рук — візантійських хрестоматій і цитат у писателів церковних. Славний руський “філософ”, певно, знав грецьку мову і міг черпати як з тих, так і з сих. Але характерно, що він ніби оминає сього терміна — “філософ”, “філософія” (стр[ічки] 13, 19, 474), може, приймаючи їх в тім значінні, протинім християнській теології, в якому згадує і Св[яте] Письмо.

Клима в сьому своєму “Посланні” виступає перед нами як гарячий прихильник і оборонець алегоричного об'яснення Св[ятого] Письма, того, що він зве “пытати потонку” (стр[ічка] 58), “увѣдѣти прѣводнѣ”, себто алегорично (стр[ічки] 238, 479, 480, 493 — в рук[описі] Нікольського “праведно” замість “прѣводнѣ” як в вид[анні] Лопарьова), “разумѣвати духовнѣ” (429), “прашати силы слову” (486). В тім ішов він за широко розповсюдженим в грецькій літературі напрямком, заложеним александ-

¹ Поминāju же пакы рѣнаго тобою оучителя Григоріа, его же и сѣа рекъ не стыжюся, но не сѣдѣа его хоушѣ рѣци, но истиньствѣа: Григорей зналъ алфѣ, якоже и ты, и витѣ, подобно и всю ѣ, и ѣ, словѣсъ грамотѣ, а слышиши ты ю оу мене — мѣжи, имже всѣ самовидецъ, иже можѣ единъ рѣци алфѣ — не рекъ на сто или двѣстѣ или триста или ѣ ста, а витѣ такѣ — ст. 534—543.

² Слово “ныр” застається незрозумілим, д. Лопарьов ([Послание митрополита Климеита], с. 34) наближає його до νοερός (розумний), д. Нікольський ([О литературных трудах митрополита Клим Смолятича], с. 79) наводить “нырь” в перекладі Георгія Назианзина з XI в. в значінні χριστης (що ниряє), але то мало помагає.

рійською школою. На Русі в тім був він не першим і не останнім; той напрямок зазначається в “Слові” Іларіона, а в другій полов[ині] XII в. знаходить талановитого речника в Кирилі. Але разом з тим подибуємо інший напрямок в проповіді і в екзегетичі — без алегоризму, простий, з перевагою морального елементу над догматизацією, який бачимо в казаннях Іакова, Феодосія (т. зв.), Луки Жидяти, Никифора й інших, між ними й у Климового товариша по монастирю — зарубчанина Георгія. Очевидячки, і той Хома смоленський був прихильником сього напрямку, закидаючи Климу, що він шукає слави й для того удає з себе філософа (одначе нав’язувати сю ріжницю в методах літературних до боротьби напрямку руського з грецьким в тогочасній ієрархії, ніби грекофіли були прихильниками “антіохійської школи”, як то доводить д. Лопарьов¹, не потрібно). На лихо, ми не можемо собі здати справи з того, яким дотепним прихильником алегоричного методу був Климент, в якій мірі сей славний “книжник” справді заслужував назвиська філософа. “Послание” його дійшло до нас в дуже нужденній формі: як видно з написі, в “Посланиі” заведені коментарі якогось “мниха Афанасія”, і, окрім того, ще в ньому такий брак консеквенції, що д. Нікольський справедливо припускає плутанину карток в архетипі. Отже, щоб виріжнити з того хаосу автентичне “Послание”, треба студій спеціальних, а обидва редактори, на лихо, над тією справою докладно не застановились. Д[обродій] Нікольський, в своїй розправі вдавшись головним чином в генезу тих коментарів, тих питань-відповідей, які знаходимо в “Посланиі”, тільки при кінці, в увазі, застановляється над реконструкцією тексту, подаючи деякі справедливі переміщення (напр., по стр[ічках] 99—203, по 409—200, по 751—409, 448—474, 203—703). В справі вставок обидва редактори згоджуються на тім, що пояснення в другій частині сьогочасного тексту (від стр[ічки] 449) навряд чи належать Климу. Я пішов би далі — всі хоч трохи ширші пояснення чи не належать коментатору? Подекуди ми бачимо, що Клима ставить лише питання, не відповідаючи на них, а тільки виправдуючи (напр., стр[ічки] 480 і далі), або відповідає коротенько (як стр[ічки] 75—76, 518, 527), отакі тільки уступи здаються мені автентичними, усі ж ширші екзегези уважав би я за вставки того Афанасія, так же й ті, зазначені редакторами уступи з другої половини, де нема питань, а коментований текст. Таким способом приймаючи, “Послание” вийде дуже коротеньке й стиснене.

Проти песимістичних поглядів деяких учених на стан нашої давньої освіти, що Іларіона і Кирила Туровського уважають за якісь виїмки і обмежують тогочасну освіту тільки грамотою, письменністю, “Послание” Клима стає новим доказом противного. Постриженник глухої “Зарубської пе-

¹ Слово [в велику суботу], Памятники древней письменности, ХСVII, с. 7.

чери" виявляє знайомість в грецькій науці і здається на те, що й коло нього не бракує людей освічених, які далеко переважають таких немудрих книжників, якими були Хома й його учитель Григорій (стр[ічка] 539). В тому знову історичне значіння "Послания".

На кінці зауважу ще одну подробицю, цікаву вже для історії правної й економічної — згадку про ізгоїв і сябрів; про сі терміни, чи краще — явища, велася в науці не раз бесіда, над тим не будемо застановлятися; в "Посланий" вони виступають як об'єкти власності, між іншими, з яких складається власність господарська, отже, мають вони тут означати якусь людність невільну, чи не цілком вільну, може, якусь людність в певній мірі прив'язану до землі. Згадка ся про сябрів є, скільки відомо, найдавнішою, в наших джерелах, і тим особливо цікава. Щодо ізгоїв, то аналогічні відомості мали-сьмо в грамоті 1150 р. смоленського князя Ростислава, де згадуються села, даровані "съ землею и съ изгой".

IV

В виданні Нікольського подано також анонімне "Слово в суботу сыропустную", що деякі подавали Климу*. Поводом до того була згадка в "Слові" про кн[язя] Ігоря, забитого р. 1147 в Києві*, за якого Клим тоді уступався перед киянами. Як уважають справедливо, доводу сього не вистачає. Я зауважу, що стиль сього слова, яке подає довгу номенклатуру святих, здебільшого в порядку алфаветичнім, з короткими характеристиками подекуди, не відповідає тій охоті Клима до "приводного" розуміння, яке виявляє він в своєму "Посланий". Так само гострий закид киянам за смерть Ігоря навряд чи висловив би Клим своїй київській пастві: будь-що-будь, а кияни вбили Ігоря з надзвичайної прихильності до Ізяслава, і Клим був так же його великим прихильником і ставленником¹. Як справедливо уважають, Ігор не був популярним святим, тому "Слово" мало зложитися швидко по його смерті; але чи не в Чернігівщині?

Зміст "Слова" небагатий², хоч зложено воно досить гладко й консеквентно: по короткім вступі йде похвала святим (бо свято св. отець) і моральна наука — подобитися святим ділом самим. Тут заслуговує уваги наука, звернена спеціально до князів ("рѣку же и княземъ: спаситесь и вы, князи, правдою, златолюбіе отвьргже; спасите ся и вы, княгинѣ, истиною, а не

¹ Проф. Голубинський зауважив ще справедливо, що проповідник каже про киян, як про сторонніх (Ист[ория] рус[скої] церкви, I, с. 678).

² Наводимо сей уступ про Ігоря: "Съ вама же честно ублажаемъ князя Игоря, пріємще честно мученіе, принесшаго жрътву чисту Богови, аще бо укаряюще Кіане възложиша на [нѣ] честныи черноризьскыи образъ, и въ томъ въспрія нетлѣнныи вѣнецъ, по безъукорныа славы сподобиша, и себе же муки вѣчныя".

волостями Святославичів, і так і треба ті слова розуміти. Немоżliві числа літ життя і князювання здаються пізнішою вставкою: її нема в короткій редакції, й вона розбиває з початку гарно зложену фразу. Що про Давида фактично не можна сказати, ніби він не воював ні з ким, то правда (виступав в боротьбі за Волинь навіть досить негарно), але справді був князь спокійний, і слова казання треба приймати за звичайне побільшення.

Невелике обсягом "Слово" визначається своїм енергічним тоном, живим громадським змістом, і тим заслуговує особливої уваги. Нам воно цікаве передовсім своїми провідними ідеями; коло них і спинимось трохи. І так, на початку маємо дорікання тим, хто противиться старшій братії і кличе на поміч поганих¹. Покора старшим — се була одна з ідей, яку змагалось запровадити письменство в сфері князівській для зменшення суперечок

¹ Наводимо з короткої редакції (початок):

Слышнѣте, князи, противашесѧ старѣйшей братѣи и рать кѣзѣижиаше и поганими на свою брѣю козводаше, не шванчалѣти вѣсть Бѣ на страшнѣмѣ сѣднри. Како стѣи Борисъ и Глѣкъ претерпѣста братѣу своемоу не токмо шитие власти, но шитие живота. Ны же до слова братоу стерпѣти не можете и за малѣ шендоу враждоу смѣртоносноу кѣзѣижете, помощѣ приеimate ш поганыхъ на свою брѣю. Нѣколи чююцимѣ израильтаномѣ рати халдѣйскимѣ на Иерлѣмѣ, послаши кѣ фарашноу Егюпетѣ помощи просаше, да кыша халдѣи не паѣнили Иерлѣма, Бѣ посла пророка кѣ израильтаномѣ, глѣ: „понеже не оуповасте на Бѣ съшавшиго вы, но надежю ксю козложивше на егюптѣны, халдѣи же шкожѣ ш касѣ, но ш егюптѣнѣ паѣнени боудете; на нихже оуповасте, ш тѣхъ погыбѣншти вы велию“, шкоже и вѣ. Аплоу Павлоу глѣиш: „брѣта, тако ли не имате вѣкры межю собою и могоуциа вы родити (разсоудѣи), шко прѣ невѣрными градете на соудѣ совѣк“. І еѣалистоу Іѣау глѣиш: „аще кто глѣти, шко Бѣ люблю, а брата своего ненакнжю, ложь ѣ“. Сам же Гдѣ рече: „ш семѣ знаютъ вси, шко мон есте оученици, аще любокѣ имате межю собою. Познайте, князи, свое величестѣо и свою чѣть. Кѣзѣа дѣда имате (имате) стѣго Колодимера, пригедѣше (привѣша) кѣ Боу тысаща тысащами и тмы тмами дѣш праведныхъ; какоу брѣю имате сна великымѣ чудотворца Бориса и Глѣка. Ешма поревноуште, сню шера² имѣйте, сима накажетесѧ. Аще ли сотона коли враждѣ швержетъ межѣ брѣтѣю, да поманеть сню стѣю, како смѣрть оулюбита пѣ прѣяти, нежелн враждоу шдержати; и то кто претерпѣти и мирѣ преже начнетъ, то сима ш Бѣ равноу мѣзоу приметъ. Скажю же вы притчю ш семѣ, не в чюже странѣк вышю. Дѣъ Стѣславичѣ, а Стѣславѣ Шрославичѣ, стѣго Бориса и Глѣка братѣ (брѣта), тотѣ Дѣъ ни с кѣмѣ не имѣаше вражѣ: аще кто нанѣ рать кѣзѣиженѣ, шн же покорениемѣ своимѣ рать

князівських (з цього погляду на наше “Слово”, як найхарактерне, звернув особливу увагу проф. Д’яконов в студії про політичні теми в давнім письменстві руським¹, зазначивши при тім справедливо загальну неважність цього змагання). Принцип старшинства був живий і в самій князівській громаді, вона й виставляла його часами як принцип права і на тому збудував цілу свою теорію княжих відносин Соловійов з своїми прихильниками; ала як поруч з тим виступали рівноправними принципами воля народна (вибір або ряд, умова) і спадщина (“отчина і дідина”), не кажучи про принцип здобичі (“добыль есми головою своею Киева и Переяславля”, — каже Ізяслав супроти претензій Юрієвого старшинства)², то старшинство зоставалось в сфері *pria desideria* [побожних побажань], і моральні сентенції не могли знищити

оуставляше. Княжаше в Чернигове въ колшеми княженъ живъ лѣтѣ. а княженѣа его ѡг лѣти: той бѣ) понеже бо старшии братъи своен. Яще кто кривдоу створаше к нему ѡ братъи, ши же все на собѣ притираше (полагаше); комѣ ли гѣтъ цѣловаше, в весь животь свой не стоупаше; аще кто к нему не исправляше цѣлованиа, ши же одинако исправляше; никого пришеидѣ, ни зла створи. Братъи же его, видѣше тако соуца, вси слоушахоутъ его яко ѡца и покоряютсѣ емѣ, яко гнѣ. К велѣцѣ тишинѣ бѣ княженне его. Ѣта же изволи бѣ помати дшѣ его ѡ тѣла, и волѣкшѣ емѣ недолго, позна епѣтѣ Феоктистѣ, яко оуже кнѣзь преставитсѣ хошетѣ, повѣлѣ пѣти каноунѣ крѣтѣ; единою раскѣдеса верхѣ теремцю, и вси оужасошасѣ, и влетѣ голоубѣ бѣлѣ, и сѣде емоу на грюдахѣ; и князь дшю испоуети, голѣвъ же невидимѣ бѣ, и наполнисѣ храмѣ бѣгъа вона И несоша княза въ Ѣпѣ сѣти долго по вечернѣ. Пришедши звѣзда ста на крѣтомѣ. Ѣтолѣ несоша и въ црѣкѣ Бориса и Глѣла, сѣзѣноу ѡ него: звѣзда же ѡ Ѣпѣа престоупи на мѣченическоу црѣкѣ. Пѣвшѣ епѣоу на княземѣ, гробѣ не докончанѣ бѣ. Епѣоу рекшѣ: „се оуже сѣнце заходитѣ; заоутра похоронимѣ и“: всѣмѣ сѣдѣшимѣ на княземѣ, шедѣше въ црѣкѣ, покѣдѣша епѣтѣ: „сѣнце не заходитѣ, но во единомѣ мѣстѣ: стонтѣ“. Епѣтѣ же оудивисѣ и похвали Бѣ. Дондеже камень сроднаша и княза вложиша кѣ гробѣ, тогда сѣнце заидеть.

Подробиця про похорон до заходу сонця нагадує аналогічне місце в “Питаннях Кирила”, де еп[ископ] Нифонт забороняє ховати по заході, щоб мрець ще раз побачив сонце востанне («Зашедшо солнцю не достоитъ мертвеца хоронити; не рци тако “борзо дѣлаем, нѣли како успѣемъ до захода”»; но тако погresti, яко й еще высоко, како и вѣнецъ ещѣ не сыметься съ него: то бо послѣднее видить солнце до общаго воскресения» — Русская историч[еская] библиотека, VI, с. 37). Сей характерний звичай, що походить, очевидно, з міфологічних поглядів народних, відомий у давніх чехів і хорватів, і досі існує на Поділлі — див.: *Котляревский*, О погребальных обычаях славян, в т. III його писань, с. 228.

¹ Д’яконов, Власть московских государей, гл. II.

² Пат., с. 266.

боротьби, що виходила не тільки з злої волі, а й із суперечності принципів. І то тим більше, що родовий принцип не був дужий, обмежувався близькими ступнями родинними, і далі його переведення рівнялося з *reductio ad absurdum* [зведенням до нісенітниці]. Автор "Слова" й сам не зістається при самій покорі й закликає взагалі до миролюбства, здаючись на приклад святих братів, що "смерть улюбита паче пріяти, нежели вражду удержати".

Борис і Гліб в старім письменстві були втіленням принципу покори старшим і миролюбства; всі їх біографи й панеґіристи з умилюванням вимальовують сю рису, і вони ставали таким способом живим докором княжим суперечкам. Може, се й надало таку популярність (в порівнянні з іншими) і зробило їх патронами Русі. "Слово", як приклад наслідування їм, наводить далі Давида Святославича, і тим хоче переконати, що навіть з погляду практичного миролюбність не шкодить, бо, цураючись всякого ворогування, всякої війни, Давид, одначе, держався на старшій столі (про блуканину його, поки дійшов він того "більшого княження", автор промовчує), братія його слухалась, і князювання його пройшло спокійно.

Найбільш же енерґічно повстає автор проти звичаю — закликати в своїх усобицях на поміч "поганих" — половців. Се була найпопулярніша тема в давній Русі. Цілі віки нападів кочових орд на Русь виробили й глибоко зацпили в громаді руській ворожнечу до поганих, переконання про потребу неустанної боротьби з ними. Боротьба з половцями, походить на них — були, як згадував я, для князя найпевнішою дорогою до народної слави, до популярності; на тім ґрунті збудувалася слава Мономаха; щоб похвалити Мстислава або Романа, наш книжник не знаходив нічого кращого, як нагадати їх боротьбу з половцями. Остерігаючи князів від усобиць, нагадували, що з того скористаються погані: "Аще бо возьмете рать межю собою, погани имуть радоватися и возмють землю нашу"; та ж нота виразно гуде в "Слові о полку" Іг[оревім]¹. Отже, найвищим докором князю було, коли сам він наводив половців як союзників на землю Руську. Автор нашого "Слова" бачить тут зраду перед Богом, маловірність, і наводить "притчу" з ізраїльської історії (в виразах досить довільних, як і дальші цитати).

Нарешті цікава полеміка з тими, хто каже: "Съ женою и съ чяды своими не можемъ спасти ся"². То було одно з характерних з'явищ давнього

¹ Іпат., с. 173; Слово о пол[ку] Іг[оревім], вид[ання] Огоновського, VIII.

² Рѣчь ли кто, яко жены нѣк (не) имѣ, но и (цвпави) дѣкти имѣаше. Прибывши Никола Сѣгоша его сѣтъ вѣк, и нна два сѣла. Или речеть кто, яко домоу не имѣ, того рѣ заповѣдь Гнѣю испракити возможе; многажмы во слынахъ нѣккым некѣгласы глѣюща: ъ съ женою и съ чяды своими не можемъ спѣтиса. Се бо князь не единѣк домоу имѣаше, но многи, кнѣзь всеи земли черниговскон; заповѣдь Блажню испракнетъ в семъ животѣ своемъ, ни с кѣмъ вражы имѣ. Постыдит[е]са краждѣюще на вѣрю свою и на единовѣрники свои, вѣстрепещете, вѣсплачете прѣ Кгѣ, пакы салкы Фпадаете за едино злопоминне.

руського життя. Ріжниця аскетичної моралі, яку приносило духовне письменство, переважно з джерел монастирських, з тим життям, перейнятим старими, язичеськими поглядами і звичаями, яким жила громада наша довго по охрещенні, була така велика, що ширилася думка, ніби в “мирі” нема спасіння чоловіку, воно можливе тільки тому, хто зречеться світу, зачиниться в печері, піде в монастир. Виконувалась таким чином глибока межа між життям побожним і світовим; як гарно висловився Костомаров: “Думка, що Богові найприємніше самітнє аскетичне життя ченця і що людина тим ближче до спасіння, що далі від світу, виганяла християнське доброчинство з сього світу”¹. Справді, так було не тільки в нас, але і в Візантії, і не без впливу візантійського письменства і в нас такий погляд виявився, але в молодій, юнацько-здоровій громаді такий погляд був ще більшою аномалією й шкодою. Отже, не диво, що і з-поміж духовенства повставали проти нього. В Київській літописі заховалося характерне оповідання про князя Ростислава*, що, будши побожним, жадав ченцем бути, в тім переконанні, що “княжение и миръ не можетъ безъ грѣха быти”, а ігумен печерський Полікарп натомість закликав його до сповнення обов’язків князівських². Автор нашого “Слова” цілу вагу кладе на лагідність: тим песимістам він доводить³, що князь і жінку-діти мав, і не то що господарство, а ціле князівство мав під своїм доглядом, а спасся — бо був лагідний, “ни с кѣмъ вражди имѣ”.

Отже, ми бачимо, як живо в “Слові” відбилися живіші, цікавіші ідеї громадські свого часу. Тим має воно важне історичне значіння.

VI

Ціла антитеза з сим словом — та пам’ятка, про яку хочу я тут наостанку згадати, — “Слово на Велику суботу Кирила Туровського*” (видав з передмовою Лопарьов в “Памятниках древней письмен[ности]”, вип. ХСVIII⁴. “Слово” само по собі не нове, але досі воно було відоме в фрагментах і без імені автора. Хоч задля характеристичної манери давно вже була гадка, що належить воно Кирилу, та заходили суперечки, які тепер розв’язує находка “Слова” в рукоп[исі] XVI в. з іменем автора — “иже во святыхъ отца нашего Кирила епископа Туровскаго”. Для характеристики Кирила “Слово” не має великого значіння, бо подібне до відомого раніше слова його про мироносиць. Д[обродій] Лопарьов, порівнюючи їх обох,

¹ Русская история в жизнеописаниях, I, вид[ання] 1888, с. 33.

² Іпат., с. 363.

³ Ся частина в редакції П. 2 (Погодінська ширша) покручена зовсім.

⁴ Памятники древней письменности, ХСVII, Слово в великую суботу, принадлежащее святому Кирилу Туровскому, сообщение Хрисанфа Лопарева, 1893, с. 23.

уважає “Слово на суботу” переробленою, поправленою редакцією “Слова про мироносиць”. Характерною відміною є тільки апокрифічна подробиця, що Христос каже, несучи Його, співати “Святий Боже”.

Як сказав я, стиль “Слова” той самий, що й взагалі у Кирила, — розмальована історія євангельська; оповідання драматизоване промовама, вложеними в уста Марії й Іосифа, й самого Христа. Морального елементу в “Слові” нема зовсім, нема й того нахилу до алегоричного, “прѣводного” розуміння, за який обстає Клим і який в інших словах Кирила также виступає виразно. Все зведено на саму барвисту, оздоблену форму. Для нас Кирило зостається цікавим зразком чисто грецької риторичної науки на руськім ґрунті, зразком неодиноким, але найбільш яскравим, характерним. Тому й дальші студії над його писаннями, де ще багато є непевних, дуже будуть пожадані¹.

4(16)/XI. 1894

---

¹ Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань* — видання текстів Калайдовича і Сухомлинова стали рідкими, а переклад, виданий еп[ископом] Євгенієм (Творения Св. отца нашего Кирилла. — К., 1880), не замінить оригіналу.

Розділ IV. ОГЛЯДИ, ЗВІТИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТИ

Нововидані пам'ятки давнього письменства руського

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Нововидані пам'ятки давнього письменства руського // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 1–15.

с. 496 ... *пам'ятки, виданої перед двома роками...* — сучасне видання цієї пам'ятки див.: *Бегунов Ю.К.* Памятники русской литературы XIII века. “Слово о погибели Русской земли”. — М.; Л., 1965. — С. 153–157; Слово о погибели Русской земли / Подгот. текста, пер. и коммент. Л.А. Дмитриева // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб, 1997. — Т. 5. — С. 90–91.

с. 497 ... *з Мономаха і до Всеволода...* — Володимир Всеволодович Мономах (1113–1125) — великий київський князь; Всеволод Юрійович Велике Гніздо (1176–1212) — володимиро-суздальський князь.

... *від Ярослава...* — Ярослав Володимирович Мудрий (1019–1054) — великий київський князь.

... *й до “сучасного Ярослава” й брата його Юрія* — Ярослав Всеволодович (1238–1246) — володимиро-суздальський князь; Юрій Всеволодович (1218–1238) — володимиро-суздальський князь, загинув на р.Сіті у битві з татарами.

Є то досить риторичне й холодне наслідування “Слова о полку Ігоревім”... — це питання залишається дискусійним, дослідники висловили серйозні сумніви щодо впливу “Слова о полку Ігоревім”, див.: *Гудзий Н.К.* О “Слове о погибели Рускыя земли” // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л., 1956. — Т. III. — С. 528; *Соловьев А.В.* Заметки к “Слову о погибели Рускыя земли” // Там же. — Л., 1958. — Т. XV. — С. 109–113.

с. 498 ... *про Романа Галицького...* — Роман Мстиславович — князь волинський (1170–1199), галицько-волинський (1199–1205).

с. 499 ... *сину Георгію (батькові династії московської)...* — Юрій Володимирович Долгорукий, володимиро-суздальський князь, у 1149, 1151 та 1155–1157 рр. був київським князем.

... *мемуари готського топарха...* — йдеться про анонімну “Записку готського топарха” (див.: *Васильевский В.Г.* Записка греческого топарха // ЖМНП. — СПб, 1876. — Ч. 185. — С. 368–434).

с. 501 *Митрополит Клим...* — Клим (Климентій) Смолятич був київським митрополитом у 1147–1149 та 1149–1155 рр.

... *київський князь Ізяслав...* — Ізяслав Мстиславич (1146–1154) — київський князь.

... *кн[язь] смоленський Ростислав...* — Ростислав Мстиславич, князь смоленський (1125–1159), великий київський князь (1159–1167).

с. 503 ... *до кн[язя] Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє послання Феодосій про “віру варязьку”...* — Ізяслав Володимирович — київський князь (1054–1069, 1070–1073, 1077–1078). Згодом М.Грушевський висловив сумніви щодо приналежності цього твору Феодосію Печерському (*Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993. — Т. II. — С. 75–76).

... *Іаков — про моральне поводження...* — йдеться про “Послання ченця Якова до князя Дмитрія”. Датування пам'ятки, як і її автор та адресат, залишаються дискусійними. Спочатку вважалося, що цей твір написав чернець Яків, якого Феодосій обрав своїм наступником, адресувавши його князю Ізяславу Ярославовичу. Проте згодом почала превалювати думка, що твір написано для ростовського князя Дмитра Борисовича (1253–1294) (*Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) — СПб, 1996. — С. 242–243).

... *м[итрополит] Никифор — до Мономаха, Ярослава Муромського й інш[их]* — Никифор (1104–1121) — київський митрополит, вважається автором чотирьох послань:

двох до князя Володимира Мономаха, одного до волинського князя Ярослава Святополчича та «Повчання» на початок великого посту» (*Подскальски Г. Християнство. — С. 244–245, 290–291*).

с. 505 ... анонімне “Слово в суботу сыропустную”, що деякі подавали Климу — сучасні дослідники також не схильні приписувати цю пам'ятку Климу Смолятичу (*Подскальски Г. Християнство. — С. 164*).

... про кн[язя] Ігоря, забитого р. 1147 в Києві... — Ігор Ольгович невеликий проміжок часу був київським князем (30.VII.1146–13.VIII.1146 р.), 5 січня 1147 був порижений у ченці, а 19 вересня 1147 р. вбитий киянами, згодом канонізований.

с. 506 ... Давид княжив в Чернігові... — Давид Святославич був чернігівським князем у 1097–1123 рр.

с. 510 ... оповідання про князя Ростислава... — описана розмова князя Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом відбулася незадовго до його смерті, що настала 14 березня 1167 р.

... Кирила Туровського... — (бл. 1130–1182) — вважають, що все його життя пройшло в м. Турові, де він певний час займав єпископську посаду (бл. 1169–1182 рр.).

с. 511 Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань... — найповніше видання його творів див.: *Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л., 1955–1958. — Т. XI–XV.*

Я.К

Нові розвідки з історії давньої Русі

Публікується за виданням: *Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. IV. — С. 1–24. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Русі. — Львів, 1897. — Т. 2.*

с. 512 Автор першої з названих вгорі книжок... — Д.Я.Самоковасов після виходу рецензованої книжки видав ще такі дослідження: *Архивное дело в России. — М., 1902. — Т. 1–2; Могилы русской земли. — М., 1908; Могильные древности Северянской Черниговщины. — С. 1916.*

... теорія Арістотеля... — йдеться про твір Арістотеля “Політика”.

с. 513 ... Чичеріна... — мова йде про відомого російського юриста та філософа Б.Н.Чичеріна.

с. 514 ... як в оповіданні Ібн Фадлана про короля руського... — див. розділ XV у “Виймаках з жерел до історії України-Русі”.

... як перекази Юлія Цезаря і Тацита... — йдеться про твори “Записки про гальську війну” Юлія Цезаря та “Германія” Тацита.

... слова Лорана... — йдеться про Франсуа Лорана (Laurent) — бельгійського юриста та історика (1810–1887 рр.).

с. 515 ... професора Філевича... — І.П.Філевич (1856–1913 рр.) — професор Варшавського університету; після виходу рецензованої книжки опублікував монографію: *Обзор новейшего периода галицко-русской истории. 1772–1900. — М., 1902.*

с. 518 ... версію Никоновського кодексу важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентіївського... — у складі Никоновського літопису наявний пізній список “Повісті временних літ”, в якому є звістки, відсутні в Іпатському та Лаврентіївському списках, але вірогідність їх досить сумнівна.

с. 519 ... проф. Сергеевича... — В.І.Сергеевич (1832–1910 рр.) — декан юридичного ф-ту (1888–1899 рр.) та ректор Петербурзького університету (1897–1899 рр.), лідер державної юридичної школи в Росії; у 1899 р. видав третій том “Русских юридических древностей”.

с. 522 ... вказівки проф. Голубинського — йдеться про його дослідження “История русской церкви”.

... белетрист д. Гавронський... — Ф.Равіта-Гавронський (1845–1930 рр.) — польський історик та письменник. Написав ряд монографій, присвячених українській тематиці:

З М І С Т

<i>Я. Дашкевич</i> . Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст.	I
<i>М. Капраль</i> . Від упорядника	XIV
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ	1
Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини ХІ віку	3
Опись Львівського замку р. 1495	144
Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних	154
Кілька духовних віршів з Галичини	161
Співаник з початку ХVІІІ в.	175
Описі Ратенського староства з 1500—1512 рр.	259
До історії “руського обряду” в старій Польщі	292
До історії “руського обряду” в давній Польщі	294
До питання про правно-державне становище київських князів ХV в.	301
Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.	305
Кілька документів з життя Забузької Русі ХVІ в.	333
Передмова [до т. I “Етнографічного збірника”]	343
Передмова [до т. II “Етнографічного збірника”]	345
[Передмова до т. ХІХ “Руської історичної бібліотеки”]	347
[Передмова до т. ХХ “Руської історичної бібліотеки”]	349
Передне слово [до т. ХХХІ—ХХХІІ “Записок НТШ”]	352
Передне слово [до т. ХХХV—ХХХVІ “Записок НТШ”]	355
Вступне слово редакції [до т. VІІ “Руської історичної бібліотеки”]	356
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	357
Молотівське срібло	359
Молотівське срібло. Археологічна замітка	361
Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода	367
Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка)	369
Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)	389
Печатка з Ступниці під Самбором	414
Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	417
Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка	419
Галицьке боярство ХІІ—ХІІІ в.	435
Анти (“Antai, Antes). Уривок з “Історії України-Руси”	452
Анти. Реферат	465
Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз	466
Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета)	490
Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат	492

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ	493
Нововидані пам'ятки давнього письменства руського	495
Нові розвідки з історії давньої Руси	512
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896	534
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р.	542
Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р.	550
Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні	558
Розділ V. НЕКРОЛОГИ	569
Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]	571
Петро Лебединцев — Іван Малишевський (Некролог)	572
В.Васілевський (Некролог)	574
Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов)	575
Микола Гулак. Посмертні згадки	577
Е.Рудіковський — В.Луцкевич (Некрологічна згадка)	580
КОМЕНТАРІ	582
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	644
ПОКАЖЧИК	654

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 6

Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 03.06.2004. Підп. до друку 11.11.2004. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 54,82. Умовн. фарбовідб. 55,22.
Обл.-вид. арк. 44,98. Додатк. накл. 2000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 03. Зам. 529-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ" 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". — 2004. —
696 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-367-4 (т. 6).

Шостий том зібрання праць М.Грушевського є другим томом серії "Історичні студії та розвідки" і охоплює період 1895–1900 рр. У ньому вміщені публікації документів, джерелознавчі розвідки і передмови, історичні статті та науково-інформаційні матеріали.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-367-4 (т. 6)